

ראש השנה לאילן: ביאור דעת הרב דוד כהן זצ"ל 'הרב הנזיר' בשורש מחלוקת בית שמאי ובית הלל

ארבעה ראשי שנים
ביאור סברת בית שמאי
ביאור סברת בית הלל
הוספת המאירי לביאור המחלוקת
סיוע מהירושלמי לדברי המאירי
ביאור שורש המחלוקת על פי הרב הנזיר
שיטתיות בתפיסת בית שמאי ובית הלל
אור תורה וחיי תורה

ארבעה ראשי שנים

במשנה בראש מסכת ראש השנה מנויים ארבעה ראשי שנים:

ארבעה ראשי שנים הם: באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים. באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה, רבי אלעזר ורבי שמעון אומרים באחד בתשרי. באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמייטין וליובלות לנטיעה ולירקות. באחד בשבט ראש השנה לאילן כדברי בית שמאי. בית הלל אומרים בחמשה עשר בו.

יש לשים לב שכל ראשי השנה, חלים בתחילת חודש, אך ראש השנה לאילן יוצא דופן. לדעת בית שמאי זמנו אמנם כשאר ראשי השנים החלים בראש החודש, אך לדעת בית הלל זמנו באמצע החודש. מסתבר שעל כן ניסחה המשנה את דעת ב"ש באופן חריג: "באחד בשבט ראש השנה לאילן כדברי בית שמאי, בית הלל אומרים בחמישה עשר בו". כ"ף הדמיון מורה על דמיון במאפיין הכללי של המשנה; ראשי השנים הינם בראשי חודשים, וראש השנה לאילן דומה להם בזה לדעת ב"ש.¹ דברי ב"ה אכן צריכים ביאור, שהרי מסתבר לסמן קו גבול וראש שנה בתחילת חודש ולא באמצעו.²

1 הערת הרב הנזיר, ר' דוד הכהן זצ"ל, במאמרו "שביבי אורות לט"ו בשבט" (ערך והתקין: הרב יוסף טולידאנו), מורשה ד, ירושלים תשל"ג.

2 ראה כיוצ"ב ירושלמי בסוגיה בעניין א' בתשרי ר"ה ליובלות, הקשו הרי תוקעין בשופר

ביאור סברת בית שמאי

התלמוד הבבלי במסכת ראש השנה (יד, א) מסביר את דעת ב"ש:

באחד בשבט ר"ה לאילן. מאי טעמא? אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא: הואיל ויצאו רוב גשמי שנה, ועדיין רוב תקופה מבחוץ. מאי קאמר? הכי קאמר: **אף על פי שרוב תקופה מבחוץ, הואיל ויצאו רוב גשמי שנה.**

רוצה לומר, כיוון שעברו כבר רוב ימות הגשמים, עולה השרף באילנות, ונמצאים הפירות חונטים מעתה כפירוש רש"י שם. בתבואה וירקות אין מחזוריות שנתית אחת. על כן הולכים בהם אחרי לקיטה, וזהו הקובע את שנת המעשר וקדושת השביעית. אבל באילן הנתון להשפעת מחזוריות שנת השמש, נקבע ראש השנה בהתאם לתקופת החנטה, וכיוון שהגורם המרכזי לחיותו תלוי במים, קבעו את שנת האילן לאחר שירדו רוב גשמי השנה.

קשה לקבוע זמן מדויק לירידת רוב גשמי שנה, שהרי ישנם משתנים רבים כגון כמות המשקעים, תזמון ירידת הגשמים, שנה פשוטה או מעוברת וכדו'. על כן סימנו ב"ש זמן פסוק מוגדר וקבוע בתום שלושת החודשים מתוך חמשת חודשי החורף הגשומים מחשוון ועד אדר. וככל שאר ראשי השנים נקבע הדבר בתחילת החודש השלישי הוא חודש שבט.³

יש לשים לב שהברייתא מציינת כי יסוד קביעת ראש השנה תלוי ברוב גשמים, אך טורחת לסייג: **"אף על פי שרוב תקופה מבחוץ"**. כלומר, אף על פי שמתקופת טבת הכוללת את חודשי הקור - טבת שבט ואדר - עבר רק חודש אחד, דהיינו שליש התקופה, מכל מקום ב"ש הולכים אחרי ריבוי הגשמים, והרי הם כבאים להוציא מדעה אחרת, וכאומרים: שלא כדעה אחרת, אנו איננו מתחשבים **בתקופה** אלא **בגשמים**. יש להבין מה באה ברייתא זו ללמד, וכמו כן מדוע התלמוד מבאר רק את דברי ב"ש ולא את דברי ב"ה, אשר דבריהם נפסקו להלכה?!

ביאור סברת בית הלל

תוס' בסוגיה שם מפרש כי אין הבדל עקרוני בין ב"ה לב"ש. פרשנות התלמוד אינה מוסבת לב"ש דווקא אלא שייכת גם לדעת ב"ה. ב"ש שנויים ברישא ועל כן הסבירו אותם, אך כך ממש סוברים גם ב"ה, ולא נחלקו אלא מתי הוא זמן ירידת רוב גשמים.

בעשירי בתשרי, ותירצו: "כדי שיהו כל חדשי השנה שוין, לא יהא חדש אחד נחלק לשתי שנים". ובאמת הקשו על זה מר"ה לאילן לדעת ב"ה: "הרי אין כל חדשי השנה שוין וחדש אחד נחלק לשתי שנים?!"

3 כלשונו של שמאי באבות א, טו: "עשה תורתך קבע!" במשמעות של קביעות ללא שינוי, אלא סדר ודפוס אחיד לכל. ראה כיוצ"ב באדר"נ נוסחה ב פרק כג.

"באחד בשבט מאי טעמא - מפרש נמי **לב"ה כמו לב"ש**, אלא קמא נקט. דלמר זמן חניטתה של גשמי שנה זו באחד בשבט, ולמר בט"ו בשבט". תוס' מוסיף ומבאר, שכל חנטה הקודמת לזמן זה מתייחסת לכוחו של האילן מאשתקד, ומזמן זה מתייחסת לכוח האילן היונק משנה זו!⁴

מחד גיסא דעת תוס' מסתברת, שכן הסוגיה לא התייחסה לב"ה, כחולקים מחמת תפיסה הלכתית שונה, ומשמע שחולקים רק בנוגע לעיתוי. אך מאידך גיסא דברי תוס' קשים מאוד, שכן לדבריהם יש כאן מחלוקת **במציאות ולא בהגדרה**, וזהו אופן הסברה שיש להתרחק ממנו ככל שניתן.⁵

הוספת המאירי לביאור המחלוקת

מפירושו של ר' מנחם המאירי למשנה עולה אבחנה שונה בין ב"ה לב"ש:

באחד בשבט ר"ה לאילן - לענין מעשר. שאף הפירות אינן מתעשרות מן החדש על הישן... **וזמן חנטה הוא בשבט שעברו רוב גשמים**. ומפני זה קבעו ר"ה שלו באחד בשבט, שלא לעשר מן הפירות שנחנטו קודם שבט על אותן שנחנטו לאחר שבט. ובית הלל אומרים בחמשה עשר בו, שנמשכו מטבת עד חצי שבט ששה שבועות שהם חצי ימי תקופת טבת. שהתקופה נמשכת עד ניסן, וחמשה עשר בשבט הוא תחום אמצעי שבין שתי התקופות. ומאחר שעברה חציה של תקופת טבת, כבר תשש כוחה, **ואין כוח הקרירות חזק כל כך, והחנטה הולכת ומתגברת**.

לדעת בית שמאי הגדרת ראש השנה תלויה בזמן ירידת **רוב גשמים**, בהם תלויים חיי האילן, ומכאן מתחילה חניטתו, וזה נקבע כאמור לא' בשבט. אך לדעת בית הלל לא די בכך, אלא יש להוסיף עניין נוסף המשפיע על החנטה והוא **חום השמש**. ט"ו בשבט הינו אמצעה של תקופת טבת הנמשכת עד תקופת ניסן, וכוללת את החודשים טבת שבט ואדר. בט"ו בשבט לאחר שעבר חציה של תקופה זו, כבר אין הקור חזק ביותר, והחנטה הולכת ומתגברת.

לדעת המאירי המחלוקת בין ב"ש לב"ה אינה מחלוקת בתופעה טבעית שניתנת לחיזוי ובדיקה, אלא בפרמטרים הקובעים את ציון התחלת השנה. בית שמאי הולכים אך ורק אחרי **ריבוי הגשמים** שהם עיקר חיות האילן, ומנקודת ציון הזמן בה ירדו רוב גשמים **מתחיל להתרקם תהליך החנטה ושנת אילן חדשה**. אך בית הלל **מוסיפים** מדד, ומדגישים את חשיבות **התקופה והתגברות החום**, מה שגורם להופעה של **חנטה**

4 ראה ר' אריה ליב ב"טורי אבן" בסוגיה, שכתב שלפי דעת תוס' אליבא דאמת ר"ה לאילן הוא בתשרי, ושבט אינו אלא גילוי מילתא בעלמא!

5 ראה במאמרו המקיף של הרצי"ה זצ"ל בספרו "לנתיבות ישראל", ח"א, ירושלים תשל"ט, עמ' סג.

המתגברת והולכת. אין זו מחלוקת **במצואות**, אלא מחלוקת **בהגדרה**. האם די **בהתחלת החנטה**, או שיש לבקש **חנטה ניכרת** יותר. נראה שזוהי מחלוקת עקרונית, שיש לחשוף את שורשה.

סיוע מהירושלמי לדברי המאירי

יש מקום לסייע ולהבהיר את פירוש המאירי. מלשון התלמוד הירושלמי (ר"ה פ"א ה"ב):

ר' זעירה ר' אילא ר' לעזר בשם ר' הושעיה: חד אמר - כבר יצאו רוב גשמי שנה כולה, וכבר רובה של תקופה מבחוץ. וחורנה אמר - עד כאן הן חיינ ממי השנה שעברה, מיכן והילך הן חיינ ממי השנה הבאה.

יש מקום להבין ששתי הדעות מסבירות את סברת ב"ה, אך אם נדקדק בלשון הברייתא נוכל לראות ששני ההסברים תואמים את דעות התנאים במשנה; פירוש ראשון מכוון עם דעת ב"ה, המתחשבים בריבוי הגשמים המצורף לרובה של התקופה: "כבר יצאו רוב גשמי שנה כולה, וכבר רובה של תקופה מבחוץ". והפירוש השני תואם את דעת ב"ש, המעמידים את הכל על חיות האילן ממי הגשמים: "עד כאן הן חיינ ממי השנה שעברה, מיכן והילך הן חיינ ממי השנה הבאה".⁶

יש לשים לב שלשון ה**בבלי**: "הואיל ויצאו רוב גשמי שנה" המופיע כטעם אחד מתוך שני הטעמים בדעה הראשונה שבירושלמי, שונה מנוסח הטעם השני: "עד כאן הם חיינ ממי השנה שעברה, מיכן והילך הן חיינ ממי השנה הבאה". ניסוח הטעם השני מופיע כטעם חותך ופוסק, ולא רק כתיאור כללי של התקופה, כזמן שבו ירדו כבר רוב גשמים. אופי קביעה פסקנית זו יכול גם כן להצביע על שייכותה לסברת ב"ש.⁷

זאת ועוד. הנגדה זו שבין **החיות** ממי הגשמים **לרוב התקופה שבחוץ** המופיעה בירושלמי הנ"ל, מבהירה מאוד גם את סגנון ה**בבלי**. התלמוד ה**בבלי** לא רק שלא הסביר את דעת ב"ה, אלא גם נקט בהסבר ב"ש שני טעמים; אחד חיובי ואחד שלילי. כטעם חיובי נקט: "הואיל ויצאו רוב גשמי שנה", וכטעם שולל, שלא לצורך לכאורה, נקט: "אף על פי שרוב תקופה מבחוץ". עפ"י לשון הירושלמי והסבר המאירי מבואר הדבר מאוד. ב"ש בתלמוד ה**בבלי** באו להתעמת עם דעת ב"ה ולקבוע, שאינם מתחשבים **אלא** במי הגשמים ולא בתקופה, שכן עיקר החיות תלויה ברוב מי גשמים,

6 פירוש "קרנן העדה" לירושלמי שם נקט כי שתי הדעות הינן הסבר לב"ה, אך אין זה מחייב. עוד יש לשים לב כי בירושלמי הובאה הובאה ברייתא זו בשינוי והרחבה. הלשון המורחבת של הירושלמי מאפשרת לראות כי ההסבר הכפול מתייחס הן לדעת ב"ש והן לדעת ב"ה, ואילו ה**בבלי** מתייחס רק לב"ש. יש לציין שמירוש זה בדעת ב"ש תואם את פירוש תוס' וביאור ה"טורי אבן", ששבת הוא רק גילוי מילתא לתשרי.

7 וכמו שבאמת הסביר תוס' את ב"ש בבבלי, ראה סוף הערה הקודמת.

ולא ברוב תקופה, שאין תועלתה מהותית אלא לחנטה ניכרת יותר. והדבר מתברר מתוך לשון הירושלמי המכוונת עם דעת ב"ה, שהרי דעה זו גם היא מתעמתת עם ב"ש שכנגדה, ומוסיפה אומרת: "כבר יצאו רוב גשמי שנה כולה, וכבר רובה של תקופה מבחוץ".

ביאור שורש המחלוקת על פי הרב הנזיר

מרן הרב הנזיר, ר' דוד הכהן, בכתביו כותב לבאר מחלוקת ב"ש וב"ה כך:

ועומק הדברים כך; יש שתי השקפות עולם, או יותר נכון יש **השקפת עולם** ויש **חיות עולם**. הא' הכל ניתן בראיה... בעיון, תיאוריא זו - שיטת ב"ה, שרדפו שלום במעשה, ובעיון הקרוב לעין הדור. משא"כ ב"ש החזיקו במקוריות המוחלטה, שאינה יודעת פשרות וויתורים ואמצעים. החיות הוא עיקר בעולם. ולכן ר"ה - עד כאן חיינ ממי השנה שעברה, מכאן ואילך חיינ ממי השנה הבאה.⁸

ב"ה הולכים אחר **האמת הניכרת** לאדם באופן הפשוט. על כן ר"ה לאילן תלוי גם ברובה של תקופה שעברה, באקלים המתחמם, "והחנטה הולכת **ומתגברת**". אך ב"ש הולכים אחר **האמת החודרת**. אחר חיות האילן היונקת בעיקרה ממי הגשמים, וכיוון שירדו רוב גשמים, הרי עיקר חיות האילן כבר קיימת, **ומתחילה** החנטה מכאן ואילך, אף אם תהא ניכרת יותר בט"ו בשבט. ב"ה הולכים אחר המראה והגילוי. וב"ש הולכים אחר העיקר, התוכן הפנימי והחיות.

שיטתיות בתפיסת בית שמאי ובית הלל

מביאורו של הרב הנזיר עולה שיש כאן שיטתיות עקרונית, החושפת תפיסות יסוד המתגלות בביטויין ההלכתי מעשי. נביא כמה דוגמאות בולטות המבטאות שיטתיות זו.⁹

ברכת מאורי האש (ברכות נא, ב)

לדעת ב"ש מברכים "שברא מאור האש", אך לדעת ב"ה מברכים "בורא מאורי האש". ביארו בגמ' שלדעת ב"ה הרבה מיני מאורות יש באש, אך ב"ש סוברים שאור אחד הוא. בחידושי הגר"א "אמרי נעם" שם הקשה, היאך יכולים ב"ש להכחיש את

8 ר' דוד הכהן במאמרו "שביבי אורות לט"ו בשבט" (ערך והתקין: הרב יוסף טולידאנו), מורשה ד, ירושלים תשל"ג.

9 להרחבה ראה במאמרו של הגרש"י זווין זצ"ל, 'לשיטות בית שמאי ובית הלל', **לאור ההלכה**, הוצאת בית הלל, ללא ציון שנת הוצאה, עמ' שב-שט.

שעינינו רואות כמה גוונים באש! עוד שאל מדוע אם כן לב"ש מברכים "שברא" ולב"ה "בורא"? והסביר כי לב"ש מברכים על **יסוד האש** ומקורו, ואילו לב"ה על **מציאות האש**. כוח האש במקורו אחד הוא, ושייך להתייחס אליו בלשון עבר: "שברא מאור האש". אך האש בה אנו משתמשים נגלית לעיננו בכמה גוונים, ועל כן מוצדק הנוסח "בורא" בלשון הווה ו"מאורי האש" בלשון רבים. ב"ש מתייחסים בתפיסתם לשורש הקיום, ואילו ב"ה מתייחסים למציאות הנראית והניכרת לעין.

מצוות נר חנוכה (שבת כא, ב)

לדעת ב"ה מוסיף והולך כנגד הימים היוצאים ולדעת ב"ש פוחת והולך כנגד ימים הנכנסים. ב"ש סוברים שתוקפו של הנס וכוחו גדול היה ביום הראשון מביום האחרון, **כוח** השמן ביום הראשון **גנז וכלל** את כל משך שמונת הימים, וככל שהלכו הימים ויצאו פחת כוח השמן. על כן כיוצא בזה אנו צריכים להדליק ביום הראשון שמונה, ביום השני שבעה וכך הלאה. אך לדעת ב"ה אף שכך היא האמת בשורשה הפנימי, מ"מ מצד הנגלה והניכר לעינינו, ודאי **שגילוי הנס** גדל והולך עם הימים, ועל כן יש להוסיף כנגד הימים היוצאים.¹⁰

האם שינוי קונה (ב"ק סה, ב)

מובא בברייתא שאם נתן אדם לאשה באתננה חיטים ועשתה אותן סולת, זיתים ועשתה אותן שמן, ענבים ועשתה אותן יין - ב"ש אוסרים, שהרי זה אתנן, ונאמר: "לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב בית ה' א-לוהיך, כי תועבת ה' א-לוהיך גם שניהם". (דברים כג, יט). אך ב"ה מתירים, שכן אין זה הדבר שנתן לה אלא דבר שונה ואחר. שניהם דרשו את לשון הפסוק: "גם שניהם". ב"ה דרשו "הם" ולא שינוייהם, אך ב"ש דרשו "גם" לרבות שינוייהם. גם כאן ב"ש תופסים את המהות השורשית, שהרי רק בהופעה החיצונית חל שינוי אבל לא במהות ובמקור השורשי. אך ב"ה מתייחסים לנגלה לנתפס ולנראה, ובמישור זה חל שינוי, עד שאינו נקרא בשמו הקודם וכמו אחר הוא.

מאימתי מקבלים דגים טומאה (עוקצין פ"ג מ"ח)

לשיטת ב"ש דגים מקבלים טומאה משעה שניצודים, והיינו משהוציאן מן המים, אך לדעת ב"ה דווקא מזמן שימותו בפועל. רבי עקיבא מפשר ואומר משעה שכבר אינן יכולים לחיות, גם אם יחזירם למים. (ראה עוד במפרשי המשנה שם). גם כאן לדעת ב"ש השיפוט אינו מצד המציאות, אלא מצד החיות המקורית, וכיוון שהדג

10 ראה בספר "נר מצווה" למהר"ל מפראג בסוף הספר, שכך עולה מביאורו למחלוקת ב"ש וב"ה.

נמצא מחוץ למים, הרי נחשב כמנותק מחיותו וכמות. אך לבית הלל אין אנו שופטים אלא מצד הנגלה לעינינו, וכל זמן שהדג חי ומפרכס, אינו מקבל טומאה כמת.

אור תורה וחיי תורה

ממשיך הרב הנזיר במאמרו, וכותב:

החיות הוא עיקר בעולם. ולכן ר"ה - עד כאן חייך ממי השנה שעברה, מכאן ואילך חייך ממי השנה הבאה. וכן בתורה; אור תורה וחיי תורה דברי א-להים חיים. אמנם שניהם כאחד, וכל מי שיש בו אור תורה - אור תורה מחייהו...

האור הינו בהירות התבונה, הנתפסת בכלים חיצוניים ונגלים. אך עיקרה **החיים**, התוך הפנימי, עצם החיים. השכל הינו תיאורי וחיצוני, אך החיות הינה עניין מורגש ופנימי, שיש לחוות אותו, באופן אישי, ובלשון הרב:

צריך לחיות בהם. זה ניתן לתחושה פנימית, לחיות אישית, נפשית, רוחנית ונשמית חי יחידה. האור הוא הנושא ותוכם החיות. החיים ממקור א-להים חיים. חי עולמים.

הגדרה פנימית זו מוצאת ביטוי והסברה של הרב הנזיר במקום אחר. כעין זה כתב הרב הנזיר גם בהקדמתו לספר אורות הקודש, שם חילק את משנת הרב לחמש מחלקות יסוד, והראשונות הן "הקודש" וה"חיות":

הקודש, זהו היסוד הראשון... מהות הקודש העצמי בלתי נגדרת, כי הוא עומק העמקים, ראשית כל, ולא ניתן להתפרש... כשנשאל הרב בראשית עריכת מאמר הקודש, מה גדר הקודש, והתשובה היתה, המתגלה מתוך התורה, שהוא הרצון העליון. והרגשתי, שרבנו לא נתן כל גדר לקודש, לעומק מהותו, קודש הקדשים, כי אם הקודש המתגלה בקדושה... וכן בראש מערכת הקודש, דבר הזהר: "קדש מלה בגרמיה הוא"... אלא **מתגלה בקדושת החכמה**, הרצון העליון, בתורה, ובעולם.

החיות האלהית העולמית, היסוד השני בשיטה. לעומת הקודש הכללי, הצפוי באור שמה, בהסתכלות שכלית, החיות היא **פנימית, בלתי נראית וצפויה**, אלא שפע עליון, הנתון לתחושה פנימית. וכשמתגבר השפע נקשב, כגילוי אותיות רוחניות, בנשמת האדם... אלה עמקי השיטה הא-להית, **קודש וחיות, אור ושפע, המתגלים בראיה ושמיעה**, בנשמת האדם, הדבק האור החיים, בחי העולמים.

אם כן, אף שהקודש העצמי בלתי ניתן להגדרה אך הוא עולה מתוך התורה, ומתגלה בהתבוננות שכלית. לעומתו היסוד של החיות הינו פנימי יותר ובלתי נתפס

באופן חיצוני, כי אם בתחושה פנימית. "קודש וחיות, אור ושפע, המתגלים בראיה ושמיעה".

על כן מובן מה שכתבו המקובלים,¹¹ שלעתיד לבוא ההלכה תהיה כב"ש. שכן העולם יתעלה למדרגת ההשקפה הפנימית והחיות הפנימית, באופן שהאמת הברורה לכל תהיה גם היא מתוך אותה חיות פנימית. אך בעוה"ז ההלכה נקבעה כבית הלל הנוחים לבריות (עירובין יג, ב), והולכים כפי האמת הברורה והגלויה לכל. וכמו שבעולם ההלכתי אנו צועדים לקראת התפיסה הבהירה והעמוקה, של בחינה פנימית ושורשית, מורשת בית שמאי, כך גם בעצם העניין הא-להי אנו שואפים לקראת עולם בהיר חי ופנימי, בהירות שכלית מתוך חיות פנימית, כעין שכתב מרן הרב זצ"ל (אוה"ק ח"ג, קלח): "לשעבר - תורה נתתי בכס, לעתיד - חיים אני נותן לכם".

11 הדברים מפורסמים ומקובלים. כך כתב בספר סדר הדורות ערך "שמאי" בשם המקובל ר' משה גראף מפראג, שכתב כך בספרו "ויקהל משה" דף מה ע"ב ודף נד ע"א, וכן כתב המקובל ר' שלום בוזאגלו בספרו "מקדש מלך" ח"א על זהר בראשית יז, ב, וקדם לכולם ר' יעקב צמח בספרו "קול ברמה", הובא ב'בני יששכר' חודש סיון מאמר ו סוף אות א. גם ר' אברהם כתב בשם אביו הגר"א: "שלעת"ל יהיה ההלכה כב"ש, שהן מגבורות" מובא בסידור "אשי ישראל" לר' אליה לנדא, ירושלים תש"א, עמ' 91 ועוד.

...אלו האנשים שאומרים שייסורים כמו אלו עוד לא היו לישראל - טועים הם, בחורבן בית המקדש ובביתר וכו' היו כמו אלו. ה' ירחם ויאמר די לצרותינו ויושיענו תיכף ומיד מעתה ועד עולם. [הג"ה: רק כהצרות שהיו עד שלהי דשנת תש"ב היו כבר. אבל כהצרות משונות, ומיתות רעות ומשונות, שחידשו הרשעים הרוצחים המשונים עלינו בית ישראל משלהי תש"ב - לפי ידיעתי בדברי חז"ל ובדברי הימים אשר לישראל בכלל לא היה כמותם. וה' ירחם עלינו, ויצילנו מידם כהרף עין. יום ו' עש"ק י"ח כסליו תש"ג. המחבר.]
(אש קודש' לאדמו"ר מפייסצנא רבי קלונימוס קלמוש שפירא הי"ד, מתוך דרשה לשבת חנוכה תש"ב [מהד' ירושלים תש"ך עמ' קלט])